

Гуйван П.Д.

к. ю. н., заслужений юрист України,
докторант

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ПРОЦЕСУАЛЬНО-ПРАВОВІ ТА МАТЕРІАЛЬНО-ПРАВОВІ ЧИННИКИ ПРАВА НА ПОЗОВ

Постановка проблеми. У цивілістичній науці є досить багато різних класифікацій строків. Цінність будь-якої класифікації полягає в тому, що всі явища систематизуються за однією, заздалегідь обраною ознакою, інакше класифікація втрачає свій науковий характер та практичне значення, вона стає випадковим нагромадженням явищ, фактів, речей та обставин [1, с. 86]. Цивільно-правові строки можуть бути класифіковані за юридичними наслідками їх настання або спливу, за сферою регулювання, за механізмом їх встановлення, за характером перебігу та припинення тощо.

З огляду на запроваджений у доктрині поділ правовідносин на регулятивні й охоронні, матеріальні строки також можуть бути класифіковані за даною ознакою як межі здійснення регулятивного повноваження особи в нормальному (не порушеному) стані та періоди вчинення дій, спрямованих на захист порушеного суб'єктивного права. Серед останніх темпоральних вимірів найбільш показовою є позовна давність як строк реалізації повноваження особи, яке полягає в набутті можливості судового захисту свого порушеного права шляхом вчинення певних активних дій – пред'явлення позову. Як відомо, пред'явлення позовної вимоги до суду і подальший розгляд її відбувається за правилами процесуального законодавства. З іншого боку, інститут позовної давності в усіх легіслатурах є матеріально-правовим, він міститься в матеріальному законі – Цивільному кодексі, регулюється його інструментарієм.

Огляд останніх досліджень і публікацій. У національному законодавстві та наукових

дослідженнях наявні значні суперечки щодо того, які юридичні механізми мають застосовуватися до регулювання відносин на етапі пред'явлення позову, матеріально-правові чи процесуально-правові. Це значною мірою проявляється в різних підходах та усвідомленні галузевої належності часових чинників, передусім часу для реалізації права на звернення до суду з позовом. У площині нормотворення ці розбіжності відтворено в різних презумпціях окремих кодексів. Так, цивільний та господарський процесуальні закони наголошують не матеріальному характері темпорального чинника – позовної давності, тоді як адміністративна юрисдикція побудована на засадах процесуального опосередкування відносин з оформлення позовних вимог.

Різні аспекти юридичної сутності права на позов та його темпоральних проявів у науковій літературі досліджувалися такими вченими, як: І.Б. Новицький, С.С. Алексєєв, К.С. Юдельсон, М.А. Гурвич, А.А. Добровольський, Є.О. Крашенінников та ін. Однак ці науковці в основному зосередилися на розробленні конкретних правил поведінки управленої особи, правозастосовного органу й інших учасників процесу під час здійснення права на судовий захист. Водночас у проведених дослідженнях практично відсутні спроби адаптації матеріально-правового інструмента, який опосередковує давнісні відносини, до процесуального порядку судового захисту порушеного права.

Формулювання завдання дослідження. Метою статті є з'ясування механізмів застосування поняття темпоральної регламента-

ції поведінки учасників охоронно-правового відношення та напрацювання збалансованих підходів у цій царині. Для виконання поставленої задачі в межах даного дослідження будуть розглянуті два істотних елементи права на позов: матеріально-правовий та процесуально-правовий, а також здійснено їх сутнісне порівняння.

Виклад основного матеріалу. Охоронне правовідношення може реалізуватися шляхом участі в ньому відповідних юрисдикційних органів, діяльність яких регламентується процесуальними нормами. Варто зазначити, що відносини контрагентів за даним охоронним зобов'язанням мають матеріальний зміст, тоді як їхні взаємини з уповноваженим державним юрисдикційним органом мають суто процесуальний характер. Але цей факт не призводить до ототожнення процесуальних правовідносин з охоронними матеріальними. Суб'єктивне матеріальне право в охоронному правовідношенні – це право на захист. Йому кореспондує юридичний обов'язок іншої особи виконати конкретну вимогу або зносити заходи примусового впливу. В охоронному правовідношенні управнена особа наділена не лише повноваженнями на виконання власних дій та вимагання необхідної поведінки від зобов'язаної особи, а й правом вимагати конкретних дій від суду, який не є учасником матеріальної взаємодії. Маємо зазначити, що вимога до державного юрисдикційного органу не входить до складу охоронного суб'єктивного права, але вона є додатковою процесуальною гарантією реалізації матеріального права на захист. Застосуванням в процесуальному порядку заходів державного примусу до неналежного боржника досягається головна мета процесу – встановлення об'єктивної істини і в такий спосіб гарантування захисту матеріальних прав особи.

Прийнято вважати, що обов'язковою умовою судового захисту є наявність в особи права на позов та права на його пред'явлення. Варто відрізнити поняття «право на позов» та «право на пред'явлення позову». Панівною

в доктрині є думка, що право на пред'явлення позову є по суті правом на позов у процесуальному розумінні [2, с. 137]. Воно пов'язане з особистісними характеристиками позивача або процесуальними особливостями спору, зокрема, визначеними в Цивільному процесуальному кодексі України. Це право на звернення суб'єкта до судових органів. Окремі дослідники питання вважали, що позовна давність належить до процесуального права, фактично стверджуючи, що дані строки регулюють механізм пред'явлення позову [3, с. 73].

Справді, позовна давність має деяку подібність до процесуальних строків, які теж встановлюються зазвичай для вчинення одноразової дії та можуть відновлюватися за рішенням юрисдикційного органу в разі їх спливу за поважних причин. Саме це давало підстави окремим науковцям вести мову про процесуальну природу позовної давності [4, с. 37]. Механізм складання позовної заяви, обґрунтування позовних вимог, надання доказів та порядок розгляду компетентним державним органом питання про захист суб'єктивного права встановлений численними нормами процесуального права. Чи належать до них норми, що регулюють перебіг давнісних строків?

Цікавою є думка дореволюційного російського вченого Є.В. Васьковського, який говорив про недоцільність вживання терміна «право на позов», замінивши його на поняття «процесуальна правоздатність», яка, на його погляд, охоплювала повноваження як на пред'явлення позову, так і на отримання судового захисту [5, с. 623–624]. У такому разі, здавалося б, можна було спростити питання про зміст права особи за охоронним правовідношенням. Але попри всю свою привабливість, ця правова конструкція не знайшла підтримки. Мабуть, тому, що її структура передбачає змішування матеріальних та процесуальних повноважень правноосія, чи тому, що запропоноване право аж ніяк не могло б бути об'єктом дії позовної давності.

Річ у тому, що законодавство не надає судовим органам можливості здійснювати розгляд спорів, що впливають із цивільно-правових відносин, за власною ініціативою. Звернутися до суду по захист порушеного права може лише особа, суб'єктивне право якої порушене, а також її представники чи інші повноважні органи. Це є юридичним фактом, який приводить до вступу в дію процесуального регулятивного механізму. Норми процесу застосовуються після звернення управненої особи до компетентного державного органу – суду. З позиції процесуального права захистом цивільних прав та інтересів є діяльність уповноважених органів щодо відновлення порушених прав особи [6, с. 95]. Варто розуміти, що судовий розгляд нічого не змінює в спірному матеріальному правовідношенні, а лише оцінює його з погляду матеріального права, тобто встановлює наявність взаємних прав і обов'язків у сторін спору.

Отже, правом на позов у процесуальному сенсі прийнято вважати право порушити та підтримувати судовий розгляд конкретного матеріально-правового спору в суді з метою його вирішення. Таке право зовсім не пов'язане з початком, перебігом та впливом позовної давності, право на звернення до суду не може обмежуватися строком [7, с. 3]. Пред'явлення позову до початку перебігу позовної давності чи після її закінчення не впливає на можливість звернення до суду. Звісно, для позивача можуть настати різні за змістом негативні наслідки пред'явлення позову поза межами давнісного строку: коли на момент пред'явлення позову цей строк ще не почався, суд має відмовити в задоволенні позову за безпідставністю, тоді як у разі пропуску давності суд може відмовити в позові саме із цієї причини. Проте вказані обставини в жодному разі не позбавляють особу права на звернення до суду.

Інша річ матеріальне право на позов. Право на позов у матеріальному сенсі треба розуміти як можливість звернення до суду з метою застосування до відповідача примусових заходів. Тобто в даному контексті це

фактично право на судовий захист, і саме це право, а не можливість звернення до суду, може припинитися в разі непред'явлення позову протягом встановленого давнісного строку. Зміст звернення суб'єкта, матеріальні права якого порушені неналежним виконанням обов'язку боржником, становлять певні вимоги щодо застосування до останнього примусових заходів, які мають забезпечити виконання обов'язку та його відповідальність. Але управнена особа може скористатися можливістю захисту суб'єктивного права лише в межах нормативно визначеного давнісного строку, після закінчення якого зазвичай позовна забезпеченість вимог припиняється. Законодавство практично всіх країн містить встановлений строк, у межах якого може бути здійснений вказаний судовий захист порушеного права. Як матеріально-правове явище він кваліфікується і згідно з положеннями вітчизняного законодавства (які узгоджуються із правилами більшості країн так званої континентальної системи права). Цей строк не є процесуальним, оскільки не впливає на перебіг судового розгляду щодо спірних відносин у разі його початку, і саме тому питання його застосування вирішуються відповідно до законодавства, яке діяло на час порушення права, а не на момент розгляду спору [8, с. 464]. За усталеною традицією зазначений строк має назву позовної давності і визначає період існування матеріального права на позов у разі порушення цивільного права.

Варто мати на увазі, що в англо-саксонській правовій системі, яка ґрунтується на принципі судових прецедентів, позовна давність визнається інститутом процесуального права. Проте і в цих країнах останнім часом відбулися певні зрушення стосовно визначення значення даного інституту, зокрема, під час вирішення спорів за участю іноземних контрагентів. Так, у Великій Британії 1984 р. ухвалено спеціальний Закон про іноземні позовні строки, який запровадив для англійського міжнародного приватного права правила, згідно з якими позовна давність іно-

земного права має кваліфікуватися як елемент матеріального права договору [9, с. 60].

Сьогодні теза, що позовна давність є інститутом матеріального права, а строки захисту порушеного права – цивільно-правовими, має небагато опонентів. Проте не викликає сумнівів наявність спільного впливу на результативність судового захисту як матеріальних, так і процесуальних повноважень особи. Який же зв'язок між правом на позов у матеріальному та процесуальному розумінні? За загально визнаним положенням будь-яке суб'єктивне право виникає, змінюється і припиняється з огляду на певні юридичні факти. Процес утворення чи трансформації суб'єктивного права обов'язково проходить стадію юридичного факту [10, с. 20]. Зокрема, для охоронного суб'єктивного матеріального права таким юридичним фактом є порушення з боку зобов'язаної особи: невиконання обов'язку, заперечення чи оспорювання права тощо. Тобто до правового статусу особи як необхідної передумови участі в правовідношенні додається додаткова умова, яка породжує нове відношення. Виникає охоронне матеріально-правове відношення, порушене цивільне право набуває здатності до захисту, зокрема шляхом примусової реалізації домагання. Інакше кажучи, у правоволодільця з'являється повноваження, яке називають правом на позов у матеріальному сенсі. Однією з основних характеристик такого права є те, що воно підлягає за давнюванню: особа може отримати судовий захист свого порушеного права, якщо звернеться до суду протягом встановлених законом давнісних строків.

Дане матеріально-правове відношення щодо захисту права реалізується в процесуальній формі шляхом звернення до юрисдикційного органу, і повноваження щодо звернення до суду по захист у науці розуміється як право на позов у процесуальному сенсі. Воно відокремлене від суб'єктивного матеріального права: зацікавлена особа може звернутися до суду по захист незалежно від того, чи пере-

буває вона в матеріально-правових відносинах із відповідачем чи порушене її право, чи потребує зазначене матеріальне право захисту. Наявність чи відсутність в особі матеріального права, факт порушення його відповідачем встановлюється вже під час розгляду спору по суті. Проте для початку судового розгляду важливими є процесуальні передумови пред'явлення позову та дотримання порядку звернення до суду. По суті, йдеться про наявність суб'єктивного процесуального права на позов як умови приведення в дію механізму процесуальних засобів захисту і, зрештою, як умови отримання судового захисту порушеного матеріального права чи інтересу. Отже, від наявності процесуального права на позов залежить реалізація матеріального права на позов. У цьому і полягає дуалістичність судового захисту: це питання як матеріального, так і процесуального права [11, с. 59–62]. Матеріальне право на позов полягає в можливості отримати примусову реалізацію дійсно належного особі та порушеного чи оспорюваного суб'єктивного цивільного права. Процесуальне ж право на захист передбачає можливість проведення судової діяльності з метою розгляду і вирішення спору.

Отже, реалізація процесуального права забезпечує належне пред'явлення позову. Критерієм належності пред'явленого позову може слугувати подальше судове провадження, яке закінчується вирішенням справи по суті. Логічно, що під час розгляду спору відбувається аналіз вже матеріального права на позов: юрисдикційний орган перевіряє законність та обґрунтованість вимоги. Саме тому відсутність матеріального права на позов призводить до відмови в задоволенні позовної заяви, а не до повернення її. Адже встановити обставини, що підтверджують чи спростовують належність особі цивільного права, порушення його боржником, можна лише завдяки ретельному аналізу справи по суті. Результатом такого вивчення матеріалів спору є вирішення питання про визнання права, навіть тоді, коли визнання права не є самостійною

охоронно-правовою матеріальною вимогою [12, с. 72–73].

Отже, від наявності в особи процесуального права на звернення до суду напряду залежить реалізація гарантованого законом права на судовий захист порушеного матеріального права чи інтересу. Тому проаналізуємо складові частини процесуального права на позов. У науці цивільного процесу прийнято вважати, що право на звернення до суду буде наявним, якщо існують, по-перше, передумови права на пред'явлення позову, а по-друге, виконані умови здійснення права на пред'явлення позову. За наявності передумов права на пред'явлення позову особа отримує суб'єктивне право на звернення до суду з конкретною вимогою. Наявність зазначених передумов встановлюється судом під час пред'явлення позову (хоча іноді може виявлятися і під час процесу), і якщо вони відсутні, суд не може розглядати справу, а коли це виявиться після порушення провадження – припиняє процес. Повторне звернення до суду з даного питання неможливе, оскільки перешкоди щодо виникнення суб'єктивного права на звернення до суду усунути неможливо. Цивільне процесуальне законодавство України до передумов права на звернення до суду по захист відносить підвідомчість спору суду, наявність у позивача цивільної процесуальної дієздатності, відсутність такого, що набрало чинності, судового рішення щодо спору між тими ж сторонами, про той же предмет і з тих же підстав, відсутність судової ухвали про прийняття відмови від позову або про затвердження мирової угоди сторін, що набрала чинності, відсутність договору між сторонами про передачу даного спору на вирішення третейського суду тощо.

Крім передумов для звернення до суду по судовий захист, право на позов у процесуальному сенсі залежить також і від умов здійснення права на пред'явлення позову. Інакше кажучи, процесуальне право на позов відсутнє, якщо не дотриманий механізм звернення до юрисдикційного органу. Порядок

звернення до суду також врегульований чинним українським законодавством і передбачає наявність таких умов: справа має бути підсудна даному судові, заява від імені заінтересованої особи повинна подаватися повноважним суб'єктом, позовна заява має пред'являтися з дотриманням встановлених законом змісту і форми та в належній кількості примірників і доданих до неї документів, у належних розмірах має бути сплачений судовий збір [13, с. 76]. На відміну від передумов права на звернення до суду, недоліки, пов'язані з недотриманням порядку пред'явлення позову, можуть бути усунуті, що, у свою чергу, усуває перешкоди для початку процесу.

Свого часу в літературі висловлена думка, що вплив позовної давності погашає не тільки матеріальне, а й процесуальне право на позов [14, с. 98–99]. Надалі такий висновок спростований шляхом як більш детального дослідження фактичної сутності відносин, так і коригування відповідних актів законодавства. Право на судовий захист як матеріальне повноваження, хоча і реалізується в процесуальній формі, все ж відрізняється від права на звернення до суду. Останнє, як вказувалося, виникає в особи за наявності певних передумов. Воно може бути реалізоване незалежно від того, чи є в заявника матеріальне право на позов (це буде встановлено під час розгляду спору юрисдикційним органом), і не пов'язане з моментом правопорушення та позовною давністю: дане право виникає від часу появи зазначених вище передумов і закінчується із втратою хоча б одного їхнього складника.

Матеріальне ж право на позов виникає лише за наявності сукупності таких матеріальних чинників: належне уповноваженому суб'єктивне право порушене, воно порушене зобов'язаною особою. Судовий аналіз може показати, що позов є безпідставним (наприклад, порушення насправді не відбулося або вчинене іншим суб'єктом). Тоді варто констатувати, що особа, яка звернулася до суду по захист, насправді не має матеріального права

на позов. Але в будь-якому разі, як за безпідставності матеріальних вимог, так і в разі реалізації реального домагання, здійснення матеріального права на позов відбудеться лише за наявності в особи права на позов у процесуальному сенсі. У цьому і полягає головне значення процесуальної форми реалізації матеріальної вимоги.

Отже, варто зазначити, що для здійснення процесуального механізму судового врегулювання спорів про застосування примусових заходів до боржника обов'язковою передумовою є належна реалізація положень матеріально-правового інституту позовної давності. Хоча відносини, які регулюються інститутом позовної давності, відбуваються в матеріально-правових межах, вони напряму стосуються процесуально-правових відносин, пов'язаних із пред'явленням та розглядом позову, оскільки значною мірою зумовлюють появу та подальше регулювання останніх. Інакше кажучи, застосування заходів матеріально-правового характеру стосовно зобов'язаної особи здійснюється в процесуальній формі. Матеріальна сторона юрисдикційного захисту реалізується за наявності та за допомогою заходів, вказаних у нормах матері-

ального права, а процесуальна сторона захисту забезпечується здійсненням відповідних дій, передбачених нормами процесуального закону [15, с. 8].

Висновки. Отже, строк для здійснення матеріального права на судовий захист суттєво залежить від наявності права на звернення до суду по судовий захист. Адже відсутність процесуального права на позов призводить до повернення позовної заяви, якщо певні обставини будуть виявлені під час розгляду справи, – до закінчення процесу без вирішення спору по суті. У будь-якому разі такі наслідки не впливають на перебіг позовної давності, і після її спливу втрачається матеріальне право на позов. Важливість даного питання ще й у тому, що безпідставне повернення позову чи припинення процесу призводить до порушення матеріального права особи на судовий захист. Отже, простежується нерозривний зв'язок між матеріальним законом про позовну давність та процесуальним порядком реалізації обмеженого давністю права: пред'явлення позовної заяви до суду є процесуальною формою здійснення матеріального права на позов.

Анотація

Робота присвячена дослідженню теоретичного питання про співвідношення матеріальних та процесуальних чинників, що характеризують часові параметри права на позов. Проаналізовано юридичну природу матеріального та процесуального права на пред'явлення позову. Встановлено їхні сутнісні характеристики. Визначено відмінності, зокрема в темпоральному регулюванні. Встановлено правовий зв'язок між матеріальним законом про позовну давність та процесуальним порядком реалізації обмеженого давністю права: пред'явлення позову є процесуальною формою здійснення матеріального права на позов.

Ключові слова: право на позов, звернення до суду, позовна давність.

Аннотация

Работа посвящена исследованию теоретического вопроса о соотношении материальных и процессуальных факторов, характеризующих временные параметры права на иск. Проанализирована юридическая природа материального и процессуального права предъявления иска. Установлены их существенные характеристики. Определены различия, в частности, в темпоральном регулировании. Установлена правовая связь между материальным законом об исковой давности и процессуальным порядком реализации ограниченного давностью права: предъявление иска является процессуальной формой осуществления материального права на иск.

Ключевые слова: право на иск, обращение в суд, исковая давность.

Guyvan P.D. Procedural and substantive factors of the right to claim

Summary

The work is devoted to the study of the theoretical question of the relationship between the material and procedural factors that characterize the temporal parameters of the right to claim. The legal nature of the substantive and procedural law is analyzed. Established their essential characteristics. Differences have been identified, in particular, in temporal regulation. A legal connection has been established between the material law on the limitation of actions and the procedural procedure for the exercise of the right limited by the prescription: the bringing of a claim is a procedural form of exercising the substantive right to a claim.

Key words: right to claim, appeal to court, limitation of actions.

Список використаних джерел:

1. Красавчиков О.А. Юридические факты в советском гражданском праве. М.: Госюриздат, 1958. 182 с.
2. Новицкий И.Б. Сделки. Исковая давность. М.: Госюриздат, 1954. 247 с.
3. Гуляев АМ. Общий срок земской давности. Журнал Министерства Юстиции. 1900. № 7. С. 48–81.
4. Деревянко Г.Ф. Последствия истечения исковой давности. Ученые записки: Вопросы гражданского права. Ученые записки ВЮЗИ. Вып. 5. М., 1958. С. 35–58.
5. Васьяковский Е.В. Курс гражданского процесса. Субъекты и объекты процесса, процессуальные отношения и действия. М.: бр. Башмаковы, 1913. Т. 1. 703 с.
6. Советское гражданское право: учебник: в 2 т. / под ред. О.А. Красавчикова. 3 изд., испр. и доп. М.: Высшая школа, 1985. Т. 1. 544 с.
7. Кравцов М.А. Позовна давність в радянському цивільному праві. К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1960. 17 с.
8. Энгельман И.Е. О давности по русскому гражданскому праву. историко-догматическое исследование. М.: Статут, 2003. 511 с.
9. Розенберг М.Г. Исковая давность в международном коммерческом обороте. Практика применения. М.: Статут, 1999. 144 с.
10. Чечот Д.М. Субъективное право и формы его защиты. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. 72 с.
11. Добровольский А.А. Право на иск и право на удовлетворение иска. Вопросы развития и защиты прав граждан и социалистических организаций: межвузовский тематический сборник. Калинин: Изд-во Калин. ун-та, 1978. С. 57–65.
12. Черепяхин Б.Б. Исковая давность в новом советском гражданском законодательстве. Актуальные вопросы советского гражданского права / под ред.: С.Н. Братусь, О.С. Иоффе, Я.А. Куник. М.: Юрид. лит., 1964. Вып. 36. С. 71–93.
13. Курс цивільного процесу: підручник / під ред. В.В. Комарова. Х.: Право, 2011. 1352 с.
14. Добровольский А.А. Исковая форма защиты права. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1965. 189 с.
15. Кожухарь А.Н. Право на судебную защиту в исковом производстве / под ред. Е.Г. Мартынича. Кишинев: Штиинца, 1989. 140 с.